

**БОЇ ЗА КИЇВ 1941 р. ТА 1943 р.
В УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ
(за матеріалами Національного музею історії України
у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс)**

Здійснено дослідження та аналіз усноісторичних джерел учасників боїв за Київ 1941 р. та 1943 р. із фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні, які є унікальним і цінним джерельним комплексом, що містить значний інформаційний потенціал.

Ключові слова: *усноісторичні джерела, спогади, бої за Київ 1941 р. та 1943 р., Київська оборонна операція, форсування Дніпра.*

Окрім історії академічної, існує не менш серйозна історія – усна, жива. Та, яку не можна заперечити, бо вона назавжди стає правдою для цілого покоління.

Усна історія – це досить поширений нині напрям соціально-гуманітарних досліджень, який надзвичайно динамічно розвивається і головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини. Його основний метод дослідження – інтерв'ю. У цьому він близький за своєю специфікою до інших наук: соціології, психології, етнографії, етнології, культурної антропології. Хоча складником поняття є слово «історія», все-таки усна історія – це не нова галузь історичної науки, а нова методика – спосіб залучення до аналізу іншої категорії джерел (голосів і спогадів людей, груп та учасників подій минулого) поряд із писемними джерелами та матеріальними об'єктами [1].

Усна історія є водночас і найдавнішим способом історичного дослідження, що передував писемності, і одним із найсучасніших, починаючи із записів на аудіоплівку і до цифрових технологій XXI ст.

Як метод історичної науки усна історія дозволяє зібрати та зберегти свідчення безпосередніх учасників історичних подій, «маленьких людей» – так званих творців історії, які в офіційних джерелах фігурують тільки як статистичні одиниці, а часто і взагалі забуті. Завдяки усній історії минуле постає через світогляд рядових учасників історичного процесу. І хоча зазвичай усноісторичні джерела носять певний суб'єктивний характер сприйняття тодішніх реалій та подій, вони суттєво доповнюють сталу офіційну документалістику.

Величезний пласт подібних джерел, що зберігається у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні, потребує ретельного дослідження. Тому представлена наукова розвідка має на меті здійснити джерелознавчий аналіз цієї музейної колекції – усної історії учасників боїв за Київ 1941 та 1943 рр. як важливого складника джерельної бази для дослідження окреслених подій.

Наявні усноісторичні матеріали здебільшого є першоджерелами (оригіналами) та отримані в результаті особистого спілкування співробітників Меморіального комплексу з респондентами. Більшість спогадів записана вже далеко в повоєнні роки, 1980-х роках.

Загалом у фондозбірні Музею затезавровано близько 100 усних історій учасників боїв за Київ, з яких більша частина присвячена подіям форсування Дніпра та вигнання нацистів зі столиці України восени 1943 р. У той час як періоду київської оборони – лише приблизно 20 спогадів. У них міститься хроніка поточних подій, змальовуються певні історичні епізоди, які супроводжуються коментарями й оцінками свідків та учасників. Спогади допомагають нам реконструювати реалії воєнного життя, почути «живе відлуння» історичного явища, передати суб'єктивний досвід окремої людини, покоління, на долю якого випали буремні роки випробувань.

Водночас процес вивчення наявних усноісторичних джерел має свою специфіку та потребує певного критичного аналізу подвигів комбатантів. Адже радянська спадщина з її політикою глорифікації та гіперболізації Червоної армії (через кіно, телебачення, книги тощо), що пропагувалася роками, наклала певний відбиток на свідомість тогочасного покоління. Із завершенням радянського періоду українське суспільство поступово набуває нових рис, відбуваються історичні трансформації та переосмислення радянських наративів. Отже слід вибірково й критично використовувати подану в усних історіях інформацію.

Війна прийшла до Києва вранці 22 червня 1941 р., ще до того, як по радіо пролунало офіційне повідомлення про її початок. Ранком того дня вибухнули перші бомби поблизу Жулян, на Чоколівці, Солом'янці, Лук'янівці та в інших районах міста. Київ швидко набував суворого воєнного вигляду.

Перший день війни назавжди залишився в пам'яті киян, про що емоційно, з певним хвилюванням й розповідають респонденти. Звістку про початок війни мешканці столиці зустріли по-різному.

Кожну хвилину того страшного дня назавжди запам'ятав киянин Михайло Чуванов. З перших днів оборони міста він – у лавах курсантів Київського військового училища зв'язку імені М.І. Калініна. Курсанти брали участь у боях поблизу Мостищ, Романівки, на Житомирському шосе, вели боротьбу з ворожими десантами. У серпні 1941 р. – стояли на смерть у боях поблизу Жулян і Пирогова.

У своїх спогадах Михайло Чуванов детально описує події перших днів війни: «Населенню перед війною усіма тоді наявними засобами пояснювали, що ми дуже сильні і того, хто нападе на нас, чекає сильний опір, а воювати ми

будемо на чужій території. Засоби масової інформації, література та кіно, лектори, яких я постійно слухав на публічних лекціях, наголошували на цьому. Кінокартини “Кордони на замку”, “Київські маневри” та ін... Була видана дезорганізуюча книга “Якщо завтра війна”... Життя йшло своїм шляхом. Німецькі війська зосереджувались на наших кордонах... У нас у квартирі в ніч на 22 червня 1941 р. був включений репродуктор – квартирна радіостанція. Чую короткі налаштування... Дивлюсь – 5-та година ранку. На вулиці гул літаків... Роблю висновок, що це навчання ППО, максимально наближені до бойової обстановки. Слідом чую новини: “Говорить штаб міста. У Києві оголошено бойову тривогу”. Літаки гудуть, зенітки стріляють. На душі стає тривожно... Коли ж виступив Молотов, стало зрозуміло, що зі швидкістю вихору несеться війна. Неділя 22 червня закінчилась для мене обуренням... По військовій лінії я – “на броні”, тому зранку вирішив піти до військкомату, дізнатись про вказівки для заброньованих. Приїжджаю в Київський (нині Печерський) РВК. Без усіляких розмов і пояснень направляють у круглу башту біля училища, місце збору мобілізованих команд. Переобмундирують, озброюють. Червоноармійці та молодший командний склад – гвинтівки зі штиком, патронів – 60 штук, без обойм, без підсумків, розсипом у кишенях... Мене направили в Київське училище зв’язку ім. М. Калініна. Через декілька днів сформовані курсантські батальйони були виведені в літні табори із завданням оборони Києва на ділянці Бровари – Бориспіль – Київ від німецьких диверсантів. Розташувались в таборах у Броварському лісі, в палатках, але спали в них лише рази два, а так – де прийдеться й коли. Командування отримувало інформацію про місце передбачуваної висадки парашутистів і одразу шиккування і перехід – під Княжичі, під Требухово чи в інші місця... У вільний час перед очима поставала родина: жінка, донька, півторарічний син, сестри дружини, мама та сестра. Як вони там? Що їдять? Чи не потрапив наш будинок під щоденні бомбардування? Адже поруч орієнтир – артилерійське училище... Кожного дня ворожі літаки над Києвом. Бомблять. Краще б нас бомбили, аніж родини з малюками...» [2].

Десь там, на другому плані, залишився мирний образ Києва. Тоді як на перший план вийшла життєво важлива потреба захистити свою землю, своє місто, своїх рідних. Мобілізуються резерви. Понад 200 тис. киян за мобілізацією чи добровільно пішли на фронт, який тим часом неблаганно наближався до столиці України [3]. Різні за віком, освітою, світосприйняттям. І в кожного своя солдатська доля, своя дорога на війні...

Ось яким запам’ятався початок війни для студента Київського технікуму зв’язку Олександра Степашка: «Для мене війна почалася вже 24 червня 1941 р. Я перебував у складі групи студентів, якими була укомплектована команда відновлюваного потяга, основним завданням якого було відновлення залізничного руху в напрямку Фастова. Німці нещадно бомбардували наші залізничні вузли, тому доводилося відновлювати шляхи та зв’язок під ворожим вогнем. Часто скидалися не звичайні бомби, а уповільненої дії, які доводилося саперам

обережно знешкоджувати.... Але не завжди це вдавалось, іноді жертви були численними...» [4].

11 липня 1941 р., збивши бойову охорону, передові танкові та моторизовані частини групи Клейста захопили Петрушки, Шпитьки, Горбовичі, Музичі та Княжичі, розташовані перед укріпленим районом, вийшли до лівого берега ріки Ірпінь на всій території від с. Соснівка Бишівського (тепер Макарівського) району до с. Дмитрівка Києво-Святошинського району. Так розпочалася 72-денна оборона Києва...

Така швидка поява німецьких військ поблизу столиці була певною мірою несподіваною. У стислий термін командуванням Південно-Західного фронту і керівництвом міста були організовані та впроваджені заходи з підготовки Києва до оборони.

«У ніч на 10 липня 1941 р. передові загони ворога вийшли до річки Ірпінь. Склалась реальна загроза вторгнення гітлерівців у столицю України – Київ. Основним нашим завданням було – перетворити місто на неприступну для ворога фортецю... У районі Димера ми збудували греблю, яка підняла рівень річки Ірпінь до 2 м, внаслідок чого вода розлилась на 800–1000 м. Це була серйозна перешкода для гітлерівців, але ворог рвався до Києва... На першій лінії оборони німецькі війська зустріли міцний опір ДОТів Київського укріпрайону. У самому місті цілі квартали та окремі будівлі перетворювались в опорні пункти, встановлювались протитанкові іжаки на Брест-Литовському шосе, вулиці Червоноармійській, Леніна, бульварі Шевченка... Мені довелося встановлювати тумбові гармати (зняті із суден Дніпровської військової флотилії) в районі Володимирської гірки, що мали дати відсіч ворогу, який би атакував з Подолу...» – пригадує інженер-фортифікатор Володимир Колесников – випускник Київського інженерно-будівельного інституту за спеціальністю «будівельні конструкції» [5].

Особлива увага приділялася використанню виробничих потужностей і ресурсів промисловості міста для задоволення потреб фронту. До 28 червня 1941 р. підприємства Києва були переведені на військові рейки й почали випускати оборонну продукцію.

«Мене дивувало, як всі промислові підприємства країни змогли за короткий час перейти на військові рейки.... Півний завод почав випускати пляшки з горючою сумішшю; музичний комбінат – постачав нам протитанкові міни ЯМ-5, на яких ми успішно підривали німецькі танки; підприємства легкої промисловості – випускали мішки, маскувальні сітки; металургійні заводи, які ще не встигли евакуювати, виробляли їжу, ремонтували військову техніку. Так, завод КЕВРЗ та Дарницький (ДВРЗ) збудували три бронепоїзди, які в подальшому вели оборонні бої під Києвом...» – розповідає далі Володимир Колесников [6]. На початок німецько-радянської війни він – військовий технік 1-го рангу, помічник начальника 43-го Управління фортифікаційних робіт Південно-Західного фронту. Відповідно до посвідчення від 20 серпня 1941 р. (представленого в залі, присвяченому Київській оборонній операції в головній експозиції Меморіального комплексу)

Військовою радою Південно-Західного фронту Володимиру Колесникову було поставлено завдання з виконання оборонних робіт у Київській, Чернігівській та Полтавській областях, і надавалося право залучення до роботи місцевого населення та транспорту в порядку трудової повинності, а також право використовувати всі місцеві ресурси, матеріали та інструменти [7].

Кінець липня – перша половина серпня 1941 р. для оборонців столиці видалися надзвичайно напруженими. Саме на цей відрізок часу припадає штурм Києва гітлерівськими військами з південного напрямку та контрнаступ радянських військ.

30 липня 1941 р. ворог закінчив перегрупування та зосередження сил й наніс потужний удар. Унаслідок десятиденних запеклих боїв війська Вермахту зайняли Віту-Поштову, Чабани, Юрівку, Гатне, Пирогів, Мишоловку, Китаєве та вийшли до Голосіївського лісу. Проте всі його атаки були відбиті.

На світанку 11 серпня 1941 р. війська 37-ї армії Південно-Західного фронту перейшли в наступ, і вже до середини місяця захисники міста відновили лінію оборони, яку займали до серпневого наступу гітлерівців.

Про найзапекліші бої за Київ улітку 1941 р. згадує лейтенант Микола Козовякін: «Гітлерівці мали переважаючі сили, тому ми змушені були з боями відступати. Досвід набували в боях... Особливо запеклі бої розгорнулися на межі Київського укріпрайону з 3 по 10 серпня 1941 р. Наша 7-ма стрілецька рота (командиром якої я був) 600-го стрілецького полку 147-ї стрілецької дивізії обороняла західні околиці в районі с. Юрівка. На світанку 3 серпня противник відкрив по передньому краю сильний мінометний та артилерійський вогонь, з'явилися німецькі танки й літаки. Бій тривав декілька днів, не стихаючи ні вдень ні вночі. За добу наша рота відбивала по 4–5 ворожих атак й сама контратакувала, відновлюючи втрачені позиції. 7 серпня противник кинув у бій із резерву свої найкращі сили, зав'язався запеклий бій, об'єкти переходили із рук у руки. Переважаючі сили гітлерівців змусили наш полк відійти на новий рубіж. Весь район бойових дій був усіяний трупами та спаленими танками противника. Уже 10 серпня ворог увірвався в західні околиці міста в районі Голосіївського парку та Жулян. Зав'язався бій за будівлю Сільськогосподарського інституту. Поріділі ряди роти відбили дві ворожі контратаки... Два дні ми вели запеклі бої на цих позиціях, але противник був стриманий. Проте занадто важкою ціною – втраченими життями бойових друзів... 12 серпня 1941 р. в результаті контрудару ворог був відкинутий за межі міста...» [8].

Картина серпневих боїв 1941 р. в районі Голосіївського лісу постає зі спогадів партизана Якова Сольського: «Особливо важка ситуація в обороні Києва склалася 7–8 серпня 1941 р., коли 29-й німецький корпус просочився в Голосіївський ліс. У штаб 37-ї армії (до її складу на той час входив і наш партизанський загін “Перемога або смерть”) терміново була передислокована 5-та повітрянодесантна бригада під керівництвом Героя Радянського Союзу О.І. Родімцева. Група із 40–50 чоловік була направлена в Мишоловку і Совки. Тяжкі бої тривали десь

близько 7 днів. Ми втратили понад 10 чоловік. Начштабу високо оцінив дії бригади Родімцева, а також партизанів та ополченців... За успішне виконання завдання всьому складу загону було дано дозвіл відвідати Київ. Це було 17–18 вересня... Ранком нам сповістили про наказ терміново перебазуватись на лівий берег Дніпра...» [9].

В оборонних боях під Києвом брали активну участь партизани. На початку серпня 1941 р. в Київській області активно діяли 20 партизанських загонів, серед них і загін «Перемога або смерть» під командуванням Сергія Осечкіна, на бойовому рахунку якого було понад 30 операцій. Яків Порфірійович Сольський з початком війни добровільно вступив до складу загону, про що пригадує у своїх спогадах. Розповідає він і про бойове хрещення на околицях Києва, і про втрату побратимів, що є характерним для оповідей респондентів: «25 червня іду до військкомату з проханням направити мене на фронт. Одержую категоричну відмову: “1923 рік – призвати не будемо”. Без відриву від навчання в інституті в той же день вступаю до народного ополчення: у ранкові часи (до 14:00) заняття, далі – на ритті протитанкових ровів і з’єднуючих траншей навколо Києва... Я рвався на фронт. Врятувало звернення 7 липня 1941 р. Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів до українського народу, яке було передано по радіо та опубліковано в газетах... 10 липня я був зарахований до партизанського загону спеціального призначення “Перемога або смерть”. Командир загону Осечкін Сергій Павлович... Перше бойове завдання... операція “Кічєєве – Немішаєве”... Це було у районі містечка Кічєєве, поблизу залізничної станції Немішаєве, коли наш партизанський загін прийняв на себе удар великого німецького підрозділу... Зайнявши окопи, ми отримали наказ: вогонь не відкривати, підпустити німців на 100–150 м і чекати сигналу – появи червоної ракети... Атака противника була особливою. Розраховуючи на легкий успіх, гітлерівці пішли в “психічну атаку”, як її називають у літературі. Було чути бій барабанів, крики солдатів, що йшли в атаку щільними рядами. Підпустивши їх на дозволена відстань, за сигналом ракети ми відкрили інтенсивний вогонь. Німці залягли, а потім знову встали. І так шеренга за шеренгою. Бій тривав з обіднього часу до пізнього вечора (більше 6 годин), що нас, до речі, і врятувало. Темрява і пожежа (бо загорівся поруч з нами якийсь дім чи хлів) дали можливість нам відійти... Партизани втратили у цій операції двох своїх бойових товаришів. Поле битви було усіяно мертвими тілами гітлерівців. Німці втратили більше 300 солдатів...» [10].

Упродовж вересня 1941 р. партизанський загін «Перемога або смерть» прикривав вихід радянських регулярних частин з оточення. 26 вересня під час облави Яків Сольський пораненим потрапив у полон, звідки йому згодом пощастило втекти.

Сухопутні частини Червоної армії активно підтримували вогнем бойові кораблі Дніпровського загону Пінської військової флотилії. У липні – серпні 1941 р. загін моряків-дніпровців канонерського човна «Каганович» стримував натиск ворога та надійно прикривав переправи через Дніпро, а після того, як

сам був пошкоджений, ще кілька тижнів прикривав відхід відступаючої піхоти 5-ї армії Південно-Західного фронту. У ніч на 3 вересня 1941 р. за наказом командувача флотилії «Каганович» був підірваний. Детально про свій відступ та порятунок командувача 5-ї армії генерал-майора Михайла Потапова пригадує старший червонофлотець Іван Жеребко: «Відступаючи, ми з моїм другом, артилеристом Миколою Ісаєвим, приховали з “Кагановича” маленьку гармату, а до неї – причіп із снарядами, так що дорогою на схід тільки-но і заряджали її та палили нещадно по ворогу... На березі Десни ми помітили групу офіцерів, вони були чимось збентежені, вказуючи один одному жестами в бік найближчого пагорба. Підійшли ближче. Як тільки могло таке статись? На пагорбі наодинці залишився поранений в ногу сам генерал М.І. Потапов, командувач 5-ї армії. Усі вирішували, як краще організувати його спасіння, запропонували і нам взяти участь. Ми погодились... Взяти в руки мотузки і солдатський шолом і, лежачи на землі й якомога міцніше притискаючись до неї, ми почали перекочуватись таким чином, щоб по-малу, але впевнено підніматись угору. Незабаром сам генерал став перегукуватись із нами, підказуючи правильний напрямок руху, а коли ми вже дісталися цілі, довірився нам повністю – дозволив обмотати себе мотузкою (один кінець якої ми пропустили під ремінь шолому, що одягли на голову Михайла Івановича). Вниз котились по горбах і так стрімко, що якби не шолом, могли б покалічити генерала остаточно. Німці почали обстріл, але для нас справа завершилася вдало. Щасливі офіцери зі сльозами на очах обнімали Потапова, а ми пішли далі. У цьому місці Десна була досить вузькою, але глибокою (близько 10 м). Наша гармата так і норвила піти на дно разом із нами... Коли нарешті вибрались, не могли стриматись – розвернули гармату і, так би мовити, прощальним залпом пальнули по гітлерівським автоматникам на правому березі. Тоді нам все ж пощастило повернутися в Київ і ще повоювати на сухопутному фронті, в Голосіївському лісі. Але обставини склалися не на нашу користь. Разом із Миколою Ісаєвим ми відступали з Києва в найтрагічніші дні вересня 1941-го... Відійшли до Борисполя... На летовищі залишався лише один транспортний літак, гасу обмаль. Ті, що сиділи в літаку, закричали нам, морякам: “Та кому ви там потрібні?”. За перепалкою жодна зі сторін не одразу помітила, що на аеродром заїжджають німецькі танки. Усі подальші події розгортались, як добре відрепетирувана драма: за танками зі свастикою тут же підїхали мотоциклісти та п'ятитонки, завантажені колючим дротом. Вже до вечора були готові всі три ряди колючої огорожі, на ранок її закріпили на залізобетонні стовпи і почали споруджувати вежі для охорони. Так ми стали військовополоненими в Бориспільському таборі...» [11].

Іванові Жеребку пощастило втекти з табору, однак згодом знову полон – Дарницький табір, з якого теж пощастило втекти. Після втечі він стає членом підпільної організації, за що у жовтні 1943 р. був заарештований гестапо.

Гітлерівці нещадно атакували позиції захисників Києва на землі та з повітря. Рішучий опір їм чинили льотчики бомбардувальних і винищувальних

авіаційних дивізій. Про серпневі бої в районі Окунінського плацдарму розповідає старший лейтенант Никифор Мацегора – штурман авіаескадрильї 226-го швидкісного бомбардувального авіаційного полку 62-ї бомбардувальної авіаційної дивізії: «Пам'ятний день 25 серпня 1941 р., коли я був важко поранений у ногу осколком зенітного снаряда під час знищення стратегічного гужового мосту через Дніпро поблизу с. Окунінове, 60 км на північ від Києва. Вів групу з 9 літаків капітан Красоткін та я – штурман ескадрильї. Після того, як були скинуті фугасні авіабомби, міст обвалився у Дніпро разом з усією технікою та живою силою. Просування противника було зупинене, а це було вкрай необхідно, так як наша 5-та армія, що відходила за Дніпро, опинилась у межиріччі Дніпра та Десни і потрапляла в пастку 6-ї німецької армії, 2-ї армії фон Вейхса та 2-ї танкової групи Гудеріана...» [12].

Під час боїв за Київ улітку 1941 р. Никифор Мацегора здійснив 80 бойових вильотів. За вдало проведену операцію зі знищення Окунінського моста був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Наприкінці серпня 1941 р. німці форсували Дніпро північніше й південніше Києва і розпочали операцію оточення міста. У ніч на 15 вересня 1941 р. військам противника вдалося з'єднатися в районі Лохвиці та оточити значні сили Південно-Західного фронту. В оточення потрапили 5-та, 26-та й 37-ма армії, частина військ 21-ї та 38-ї армій. Кільце навколо Києва зімкнулося. Наказу на відхід не було...

Тільки о 23 годині 40 хвилин 17 вересня 1941 р. Ставка ВГК дозволила залишити Київ, проте ніяких вказівок про відведення військ на тилловий рубіж вона не дала. Пізно вночі з 17 на 18 вересня 1941 р. командувач військ Південно-Західного фронту генерал-полковник Михайло Кирпонос віддав наказ арміям фронту виходити з боями з оточення.

Про останні дні Київської оборонної операції та смерть командувача фронту Михайла Кирпоноса пригадує у своїх спогадах, фонозапис яких, зроблений безпосередньо на місцях боїв, майор Віктор Жадовський – офіцер для особливих доручень члена Військової ради Південно-Західного фронту дивізійного комісара Євгена Рикова: «Втримати місто не вдалось, довелося передислокуватися. До 14–15 вересня 1941 р. штаб фронту простояв у м. Бровари. Із наступом гітлерівців, передбачаючи загрозу оточення, штаб звертається до ставки ВГК із проханням відійти на схід. Лише після форсування німцями Дніпра в районі Кременчука був даний дозвіл про зміну командного пункту... 20 вересня війська противника перерізали всі шляхи, що вели із заходу на схід... Лубни, Конопотоп. Штабу фронту довелося виходити з оточення під постійною дією ворожої авіації. Дібравшись до Городища, було скликано Військову раду... На світанку 21 вересня вирішили перечекати в урочищі Шумейкове до встановлення зв'язку з І.Х. Баграмяном. Близько 13 години з'явилась група німецьких танків та піхоти... зав'язався бій... Доводилося воювати врукопашну. Приблизно за 50 хвилин чи за годину до настання темряви у 3–4 м від генерал-полковника товариша

Кирпоноса розірвалася німецька міна, після чого Кирпонос упав на груди. Я знаходився у 6–8 м, відстрілюючись від німців, які наближались. Підповз до нього, підняв його на руки і виявив у нього на лівій частині тім'я рану, кров із якої заливала його обличчя. На мої питання генерал-полковник мені не відповідав, а лише хрипів й через 1,5 – 2 хвилини помер у мене на руках. При смерті товариша Кирпоноса були присутні: член Військової ради Південно-Західного фронту товариш Бурмистренко зі своєю охороною з чотирьох чоловік, кілька службовців штабу Південно-Західного фронту, офіцер для особливих доручень товариша Кирпоноса – майор Гненний, та я. Щоб останки Кирпоноса не впізнали, зняли з нього генеральську шинель, петлиці, зірку Героя Радянського Союзу, забрали документи й поховали... Після цього ми ще два дні просиділи в яру і 22 вересня 1941 р. вирушили на схід. Виходили з оточення 32 доби, пройшли близько 70 км...» [13].

Про бої в урочищі Шумейкове та смерть командувача фронту згадує і червоноармієць Петро Остапенко – водій начальника ветеринарної служби 5-ї армії Південно-Західного фронту. 20 вересня 1941 р. в районі урочища Шумейкове він пораним потрапив у полон, з якого йому пощастило втекти [14].

Безумовно, основну частину свого інтерв'ю оповідачі присвячують деталізованому відтворенню подій. Про вихід із Київського котла та шляхи відступу київських оточенців розповідає політрук Євген Шпаковський – старший інструктор політвідділу 87-ї стрілецької дивізії 5-ї (згодом – 37-ї) армії Південно-Західного фронту: «Відбиваючись, 19 вересня 1941 р. залишки нашого корпусу підійшли до Борисполя, де ми дали останній бій. У нас залишалась лише одна дорога, до річки Трубіж, де ворог притис нас біля с. Борщів... Це було вже повне оточення. Вся місцевість прострілювалася з повітря та землі. За наказом ми почали зводити міст через річку Трубіж, за якою виднівся ліс, що здавався нам нашим спасінням. Але сил та засобів для зведення мосту вистачило лише до половини річки. Уночі всі переправлялися вплав – багато потонуло й загинуло від ворожого вогню. На світанку входили в Семенівський ліс (на Чернігівщині), який виявився величезною ворожою пасткою. Тут сконцентрувалося разом з військами 37-ї та частково 5-ї армій, цивільним населенням Києва, Чернігова та навколишніх місцевостей близько 70 тис. осіб. Гітлерівці влаштовували постійні облави, прочісували ліс. Нас рятували лише болота Семенівського лісу... Перемагаючи голод, намагались загонями по тисячу чоловік прориватись з оточення під ворожим вогнем... Після 15 діб дізнались, що ворог зняв блокаду та відвів свої війська на харківський напрям. Це і стало для нас спасінням...» [15].

У першій половині дня 21 вересня 1941 р. радянські війська залишили останній район столиці – Дарницю. Відомо, що окремі невеликі групи ополченців продовжували битися з ворогом і після того, як регулярні частини Червоної армії відійшли. Опір військ Південно-Західного фронту, які потрапили в оточення, тривав на території лівобережних районів Київської області, західних районів Полтавської області і в ряді районів Чернігівської та Сумської областей аж

до 26 вересня 1941 р. З припиненням цих боїв завершилася Київська оборонна операція радянських військ.

Так розпочалися 778 днів нацистської окупації столиці України.

Уже наприкінці вересня 1943 р. Червона армія вийшла 750-кілометровим фронтом до Дніпра. Ставка ВГК наказала з ходу форсувати річку «на плечах» відступаючого ворога, захопити плацдарми й не дати німцям укріпитися.

21 вересня 1943 р. вийшли до Дніпра на 80 км південніше Києва – навпроти с. Букрин, та північніше – на лінії Лютіж – Вишгород, і почали форсування річки на багатьох ділянках основні сили Воронезького (з 20.10.1943 р. – 1-го Українського) фронту (40-ва, 47-ма, 27-ма загальновійськові та 3-тя гвардійська танкова армії) під командуванням генерала армії Миколи Ватутіна.

Командування фронту планувало почати визволення Києва ударом з позицій Букринського плацдарму, а допоміжний удар планувався в районі Нових Петрівців. Наступ військ фронту був стрімким, але важким. Не вистачало засобів для переправи. До 29 вересня 1943 р. радянські війська не мали жодного понтонного мосту.

Відсутність штатних засобів переправи, понтонних і поромних мостів, човнів унаслідок відставання інженерно-саперних частин ускладнювала виконання поставленого завдання – «з ходу форсувати річку». Радянські бійці переправлялися на правий берег на підручних засобах, саморобних плотах, рибальських човнах місцевих жителів, плащ-наметах, набитих соломною, та навіть просто вплавав, про що вони й згадують.

Якщо проаналізувати спогади учасників боїв за Київ 1943 р., що закумульовані у фондозбірні Меморіалу, то основну частину своїх інтерв'ю респонденти акцентують увагу на форсуванні Дніпра та відтворенні боїв з утримання й розширення плацдармів на правому березі річки.

Безумовно, велика роль у перемозі на Дніпрі належала танкістам. Хоча пересічена місцевість Букринського плацдарму сковувала маневри танкових військ, але це була та сила, яка швидко нарощувала удари. Південніше Києва в районі хутора Монастирок Кагарлицького району Київської області першим досяг Дніпра на своєму танку та форсував його лейтенант Юрій Сагайдачний – командир танка 398-го танкового батальйону 183-ї танкової бригади 40-ї армії Воронезького фронту: «Довгий шлях пройшов наш танковий екіпаж... І ось, нарешті, Дніпро... Річка, ім'я якої пройшло через всю історію нашої держави. Нас чекав самий важкий шлях – переправа через річку, ширина якої у цьому місці була 700 м. Це була північна частина Букринського плацдарму, десь 70 км на південь від Києва. Відбувалося все в ніч з 22 на 23 вересня 1943 р. Спочатку ми переправились на невеличкий острів Червоний (нині затоплений водами Канівського водосховища). Ворог сильно бомбардував. І ось увечері невеличкій групі бійців пощастило переправитись на підручних засобах на інший берег і захопити невеликий плацдарм... Але невдовзі надійшов сигнал про допомогу. Великою кількістю військ ми не могли надати допомогу, оскільки ще не підійшли

понтонні частини. Тоді командування вирішило на саморобному поромі відправити на допомогу танк. Жереб випав нашому екіпажу... Ніч, світло над Дніпром, горять його береги, кольоровою загравою літають ракети, свист, гуркіт, вода і земля кипіли. Німці ніби відчували... Ми під'їхали до порому, вийшли з машини за технікою безпеки (адже на той час плавучих танків ще не було) і поплили на правий берег. Допливли до середини річки і ось несподівано три величезних смерчі води звились біля борту. Хвилі води та уламків звалилися на людей і машину. На щастя, важко поранених та убитих не було, але від вибухів з'явилася величезна хвиля, пором сильно захитало, танк почав перекидатися. Машина в будь-який момент могла піти на дно. Бійці не розгубилися, швидко перебігли на інший бік, щоб урівноважити пором. Інші почали викачувати воду, закладали пробоїни своїм одягом. Ціною скривавлених рук і нелюдської втоми ми змогли подолати цю водну стихію. Так ми добралися до правого берега... Як виявилось у подальшому – це був перший танк, переправлений на той бік річки на цій ділянці фронту. За добу ми відбили 14 контратак ворога, знищили більше 100 гітлерівців та багато техніки противника. Розлючені німці кинули проти нас літаки... Але нам вдалося виконати завдання командування і, розширивши плацдарм, наступного дня переправити ще 4 танки та загнати ворога в район с. Балико-Щученки. Вже тоді саперні частини, що підійшли, збудували понтонну переправу – це дало змогу переправити інші військові з'єднання. За цей бойовий епізод я та механік-водій Назар Приходько отримали звання Героїв Радянського Союзу, решта членів екіпажу були нагороджені орденами Слави...» [16].

Згадує Юрій Сагайдачний і про подальші бої за утримання плацдарму. Тут у боях на правому березі Дніпра 12 жовтня 1943 р. він був важко поранений, про своє нагородження дізнався вже в госпіталі.

Ворогові на ряді ділянок вдалося відірватись і зайняти оборону на правому березі Дніпра. Тому радянським військам довелося форсувати річку в особливо складних умовах і одночасно проривати оборону противника на правому березі.

З буквальною точністю реконструює бої за Київ 1943 р. старший лейтенант Михайло Міхеєв: «У кінці вересня 1943 р. війська 38-ї стрілецької дивізії 40-ї армії форсували Дніпро та зайняли плацдарм на правому березі річки в районі с. Григорівка на Букринському плацдармі. Я був у званні старшого лейтенанта й обіймав посаду командира стрілецької роти. Гармати, вози та вся наша техніка ще залишалися на лівому березі. Гітлерівці, помітивши, що наші війська зайняли невеликий плацдарм, почали атаку з метою потопити нас у Дніпрі і не дати нам можливості розвинути наступ. Але ми трималися, відбиваючи атаку за атакою... У жовтні противник кинув у бій всю живу силу та техніку, відтіснивши наші війська впритул до річки... Ми отримали наказ почати наступ, прорвати оборону і розширити плацдарм на правому березі. На світанку 12 жовтня 1943 р. наша артилерія почала вести вогонь по позиціях ворога з лівого берега. Після артпідготовки піхота пішла в атаку, але прорвати оборону не вдалося... Я отримав наказ зі своєю ротою таємно переправитись на інший берег річки і вдень

прорвати оборону гітлерівців... Наша рота таємно переправилась. Після нічного бою було ледь чути постріли. Скориставшись тим, що в жовтні трава була дуже високою, ми впритул підповзли до німецьких окопів та кинулись в атаку... Нам вдалося взяти в полон 5 гітлерівців, захопити техніку та живу силу противника, прорвати оборону і розвинути подальший наступ у тил... Це дозволило нам з'єднатися з нашими частинами і просунутись уперед на 5 км, тим самим виконавши наказ командування: розширили плацдарм на правому березі, створили можливість наводити мости для подальшої переправи танків і техніки та розвинути подальший наступ... За цей подвиг я отримав звання Героя Радянського Союзу...» [17].

Упродовж жовтня 1943 р. війська Воронежського (1-го Українського) фронту вели безперервні бої за розширення Букринського плацдарму, які не дали своїх наслідків. Тому Ставка ВГК наприкінці жовтня 1943 р. дала вказівку провести перегрупування основних сил із південного – Букринського плацдарму – на північний – Лютізький.

«Запеклі бої на Букринському плацдармі не дозволили нашим військам вирішити оперативне завдання з прориву укріпленої оборони противника на підступах до столиці, оскільки пересічна місцевість не дозволила використати всю маневреність танкових частин на полі бою. Тому командування дає наказ перекинути основні сили з Букринського плацдарму на Лютізький, який на цей час вже був створений на північ від Києва...» – пригадує майор Василь Метельов – начальник штабу 56-ї гвардійської танкової бригади 3-ї гвардійської танкової армії Воронежського (1-го Українського) фронту [18].

Про перегрупування основних сил на північ від Києва розповідає і старший лейтенант Василь Міняєв – помічник начальника політвідділу 91-ї танкової бригади 3-ї гвардійської танкової армії: «Наша бригада під командуванням І.Г. Якубовського форсувала Дніпро наприкінці вересня 1943 р. в районі с. Григорівка у складі 3-ї гвардійської танкової армії вже по наведеному мосту. Упродовж жовтня ми брали участь у важких боях на Букринському плацдармі. Після двох невдалих спроб наступу на Київ з Букрина наприкінці місяця надійшла команда передислокувати війська на Лютіж...» [19].

Наприкінці вересня 1943 р. приступила до форсування Дніпра північніше Києва, у районі Сваром'я, Лютіжа, Ново-Петрівців, 38-ма армія. У цей час лейтенант Іван Лук'яненко, помічник командира взводу 42-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронежського фронту, який у вересні 1943 р. удруге був призваний до лав Червоної армії так званим «польовим військкоматом», отримав наказ від командира полку очолити групу, переправитися на правий берег і захопити плацдарм у районі Вишгорода: «У районі Дубечні ми підійшли в притул до Дніпра... Командир полку викликав мене і, призначивши старшим групи, дав завдання: на трьох човнах, по шість чоловік у кожному, під прикриттям ночі форсувати Дніпро в напрямку Вишгорода, після чого човни відправити назад, на лівий берег, для підкріплення... Пливли ми дуже важко,

оскільки човни були діряві. Я наказав трьом чоловікам гребти, а троє вичерпували казанками воду з човнів. У складі 36 чоловік висадилися на правий берег і вирушили на штурм окопів. Вибивши гітлерівців з окопів, тримали оборону до ранку, аж до прибуття нових груп гітлерівців... Упродовж дня ми відбили 11 контратак ворога, таким чином виконавши наказ із утримання та розширення плацдарму, забезпечили висадку полку... Коли піднялися на гірку, побачили німецький танк, що вискочив із лісу... Снаряд розірвався неподалік від нашого окопу, я отримав сильну контузію (подробились зуби, полопали барабанні перетинки)...» [20].

У боях на Лютізькому плацдармі 10 жовтня 1943 р. Іван Лук'яненко дістав контузію, але не залишив поля бою. Нагороджений орденом Слави III ступеня.

Відзначився під час форсування Дніпра в районі с. Старі Петрівці Вишгородського району Київської області старший лейтенант Борис Колесник – начальник штабу дивізіону 627-го артилерійського полку 180-ї стрілецької дивізії. У ніч на 2 жовтня 1943 р. він разом з вогневим взводом форсував річку на північний схід від Києва. 4 жовтня 1943 р. взвод знищив кілька вогневих точок ворога, чим забезпечив утримання плацдарму, захопленого штурмовою групою. Борис Колесник так згадує про переправу першої гармати на правий берег Дніпра: «Битва за Дніпро, за Київ битва... Правий берег піднесений, все проглядається, так звана командна висота. Все, як на долоні. Ми отримали наказ Верховного головнокомандування з ходу форсувати Дніпро... На правий берег переправилися вже піхотинці, підготували стальний трос, який протягли через всю річку в районі с. Старі Петрівці. Але натягнути його потрібно було так, щоб не видно було з літаків. З металевих бочок та човнів зробили саморобний пліт... Стало відомо, що німці підтягують важкі танки “Тигри”, “Фердинанди”, щоб скинути нашу піхоту в Дніпро. Необхідно було терміново переправити на правий берег наші 76-мм гармати... і ось ми накочуємо їх на пліт, 7 чоловік тримаються за трос, відчалуємо. Десь на середині шляху з'явився німецький літак, що випустив світлові ракети та, освітивши нас, почав скидати бомби. Один з осколків обірвав трос, але ми передбачили додатковий, за який мали триматись, що й врятувало нас. Кінець вересня, дощ зі снігом... Вже ближче до берега під час чергового бомбардування наш пліт сильно захитався, і гармата почала скочуватись у воду. На щастя глибина була вже невеликою, тому під водою нам вдалося тросом зафіксувати гармату і витягнути на берег. І так було під час наступних перепав, не втративши жодної одиниці... Вже на світанку, на березі, ми маскували наші гармати...» [21].

У боях з розширення плацдарму в жовтні 1943 р. Борис Колесник був тяжко поранений. 10 січня 1944 р. йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Безпосередні бої на підступах до столиці далі детально відтворює у своїх спогадах Василь Метельов: «3 листопада 1943 р. почався наступ... йшла друга доба боїв за Київ. Війська 38-ї армії, долаючи запеклий опір противника, просуvalись уперед, але повністю прорвати смугу оборони їм не вдалося... За цих

обставин частинам 3-ї гвардійської танкової армії був даний наказ обігнати бойові порядки наступаючих частин і спільно з ними завершити прорив смуги оборони противника та розвинути наступ на Васильків і Фастів... На кінець дня 4 листопада наша 56-та гвардійська танкова бригада (що входила до передового загону 7-го гвардійського танкового корпусу) пробилася до с. Горенка. Вона мала в ніч на 5 листопада прорватись у Святошине, захопити й утримувати шосе Київ – Житомир, залізничну дорогу на Коростень та позбавити гітлерівців можливості відходу на захід і перекидання підкріплення до столиці... Звечоріло, накрапав листопадовий дощ... Коли ми підійшли до с. Святошине – противник відкрив потужний артилерійський та мінометний вогонь. Наші танки пішли в атаку. Ми з боєм просувались уперед, знищуючи все на своєму шляху... Маневруючи, змінюючи позиції, вдалось відбити кілька атак гітлерівців й утримати шосе... Із світанком бій у Святошині розгорався з новою силою. Потрібно було будь-якою ціною протриматись до підходу основних сил корпусу. Ранішній туман повільно розсіювався. Я піднявся на башту танку, глянув праворуч і очам своїм не повірив – десь у 300–500 м, в садку, розташовувалася ворожа артилерійська батарея, біля якої метушилися гітлерівці. Німці, помітивши нас, відкрили вогонь, але гарматами наших танків були знищені ворожі гармати та бронетранспортери. Зранку гітлерівці відновили контратаки, але з великими втратами відступали назад. Святошине було взято із величезними трофеями. Упродовж 5 листопада 1943 р. 56-та гвардійська танкова бригада продовжувала відтісняти ворога на південний захід... У ніч на 6 листопада бригада переслідувала гітлерівські війська в напрямку Віта-Поштова, Глеваха, Васильків... У боях за м. Васильків був важко контужений командир бригади підполковник Т.Ф. Малік, після чого я прийняв на себе командування... На шляху від Віти-Поштової до Глевахи були розгромлені відступаючі частини противника... На світанку 6 листопада 1943 р. наша 56-та гвардійська танкова бригада увійшла в м. Васильків разом з іншими бригадами 7-го гвардійського танкового корпусу й очистила його від ворога. Були захоплені продовольчі та військові склади...» [22].

За ці бої 7 танкістів 56-ї гвардійської танкової бригади, серед яких був і Василь Метельов, були удостоєні звання Героїв Радянського Союзу.

Про запеклі бої у районі Святошине згадує і капітан Полинський Віктор Іванович – помічник начальника штабу 520-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії: «Після взяття Пущі-Водиці і з'єднання з 3-ю гвардійською танковою армією командир нашої 167-ї стрілецької дивізії генерал-майор І.І. Мельников організував групу... і на трьох танках через Берковці відправив нас на Святошине... На околицях с. Святошине нам довелося непомітно скотитись у протитанковий рів, який став у нас на шляху, а танки відпустити. На світанку пішли в атаку. Вибивши німців із будинків і захопивши зенітну батарею, пересікли шосе Київ – Житомир та закріпились на позиціях... Дочекавшись підходу нашого 520-го стрілецького полку, пішли в нову атаку та остаточно вибили гітлерівців із Святошиного. Противнику довелося відступати через Васильків,

оскільки шлях на Житомир був відрізаний... На світанку наступного дня наша група продовжила наступ на столицю. Після того, як гітлерівці були вибиті з кіностудії ім. О. Довженка, заводу "Більшовик"... нас повернули на Жуляни, які вже до кінця дня 6 листопада 1943 р. були визволені... 7 листопада ми вирушили на Васильків, а звідки далі – гнати гітлерівців...» [23].

На ранок 6 листопада 1943 р. завершилось остаточне вигнання нацистів з Києва.

«У Київ ми заходили в районі Пущі-Водиці, Святошиного в ніч з 5 на 6 листопада 1943 р. Київ зустрів нас зруйнованим... Люди вилазили із землянок знесилені, голодні, радощам не було меж...» – пригадує старший лейтенант Василь Міняєв [24].

Зрозуміло, що за межами цієї розвідки залишилось ще багато сюжетів, схованих в усній історії, які допомагають реконструювати бої за Київ 1941 та 1943 рр. Тому й надалі слід продовжити систематичну пошуково-дослідницьку роботу та аналіз цієї джерельної бази. Адже наявні усноісторичні матеріали – це унікальний і надзвичайно цінний джерельний комплекс, який містить величезний інформаційний потенціал.

Загалом усноісторичні джерела, акумульовані у фондозбірні Музею, дають змогу не лише осмислити масштаби боїв за столицю України, а й побачити події минулого через суб'єктивний досвід окремої людини, передати морально-психологічний стан, емоційне мислення безпосередніх учасників тих подій, що надає усним спогадам неповторних індивідуальних рис.

Джерела та література:

1. Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Тетяна Пастушенко // *Історія України*. – 2010. – № 17–18. – С. 10–15.
2. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Чуванова М.Ф. 1988 р. // *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди НМІУДСВ)*. – КН-156295. – ЗК-569.
3. 1941. Оборона Києва. – Кн. 1. – К.: Архив-Пресс, 2002. – С. 16.
4. Фонодокумент на електронному носії. Спогади Степашка О.В. 2010 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – НД-28271.
5. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Колесникова В.В. 1986 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-98649. – ЗК-377.
6. Там само.
7. *Фонди НМІУДСВ*. – КН-27056. – Д-5884.
8. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Козов'якіна М.Є. 1984 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-62466. – ЗК-64.
9. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Сольського Я.П. 1987 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-116666. – ЗК-429.
10. Сольський Я.П. Круті дороги до храму (автобіографічний нарис). – К., 2002. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-226423. – К-25482.
11. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Жеребка І.В. 1983 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-59437. – ЗК-22.

12. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Мацегори Н.К. 1986 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-87270. – ЗК-362.
13. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Жадовського В.С. 1989 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-169968. – ЗК-644.
14. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Остапенка П.Д. 1989 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-179492. – ЗК-691.
15. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Шпаковського Є.І. 1989 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-183452. – ЗК-730.
16. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Сагайдачного Ю.М. 1983 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-57572. – ЗК-9.
17. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Міхеєва М.В. 1986 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-102391. – ЗК-387.
18. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Метельова В.П. 1986 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-102392. – ЗК-388.
19. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Міняєва В.М. 1988 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-168390. – ЗК-641.
20. Фонодокумент на електронному носії. Спогади Лук'яненка І.М. 2010 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-28315.
21. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Колесника Б.О. 1986 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-106935. – ЗК-404.
22. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Метельова В.П. 1986 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-102392. – ЗК-388.
23. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Полинського В.І. 1988 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-165651. – ЗК-635.
24. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Міняєва В.М. 1988 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-168390. – ЗК-641.

© **Татьяна СТРИХАРСКАЯ**

**БОИ ЗА КИЕВ 1941 г. И 1943 г.
В УСТНОИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ
(по материалам Национального музея истории Украины
во Второй мировой войне. Мемориальный комплекс)**

Проведено исследование и анализ устноисторических источников участников боев за Киев 1941 г. и 1943 г. с фондовой коллекции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне, которые являются уникальным и ценным источником, который содержит значительный информационный потенциал.

Ключевые слова: *устноисторические источники, воспоминания, бои за Киев 1941 г. и 1943 г., Киевская оборонительная операция, форсирование Днепра.*